

JANUSZ DYLSAC

BIBLIA I KOMENTARZE BIBLIJNE
WYDRUKOWANE W OFICYNACH POLSKICH
W LATACH OK. 1475-1550

Przez książkę biblijną rozumie się te druki, które wprost powielają i tłumaczą teksty biblijne oraz książki mówiące o Piśmie św. W pierwszej kolejności zostaną omówione księgi Starego, a następnie Nowego Testamentu. Na końcu tego artykułu zostaną przedstawione opracowania na temat Biblii.

Całość Pisma św. w omawianym okresie nie została w Polsce wydrukowana. Podobnie do 1550 r. nie wytłoczono w całości Starego Testamentu. Jedynie pięć ksiąg Starego Testamentu, tzw. Pięcioksiąg Mojżesza, wydrukowali w Oleśnicy na Śląsku w 1530 r. Chaim Schwarz i Dawid ben Jonathan. Dzieło swe wytłoczyli w języku hebrajskim pt. "Pentateuchus cum Megilloth et Haphtaroth"¹. Niestety, brak egzemplarza tego dzieła w polskich bibliotekach nie pozwala na dokładniejszą jego analizę.

Drukarze polscy wytłoczyli szereg edycji psalterza i pojedynczych psalmów. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że większość z nich ukazała się w polskim tłumaczeniu. Psalterz w języku polskim wydawany był na szczególne zapotrzebowanie - jako książka służąca do modlitwy. Psalterze rękopiśmienne nie mogły zadowolić większej ilości ludzi, stąd drukowano je w licznych wydaniach i opracowaniach. Ten prawdziwy rozkwit tłumaczeń w XVI w. spowodowany był z jednej strony łatwością upowszechniania dzięki rozwojowi drukarstwa, a z drugiej oddziaływaniem idei humanistycznych².

Pierwszym wydrukowanym psalterzem w języku polskim był tak zwany psalterz krakowski. Wytłoczył go dwukrotnie w latach 1532 i 1535 Hieronim Wietor pt. "Psalterz albo kościelne śpiewanie króla Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski, według szczerzego tekstu"³. Podstawą tego wydania był Psalterz Kingi⁴, z tą jednak różnicą, że przez prze-

pisywaczy mocno zmieniony⁵. Psalterz krakowski z 1532 r. wydano bez podania miejsca druku i nazwiska drukarza. Ponieważ wszystko jest takie same jak w wydaniu z 1535 r., dlatego nie ma wątpliwości, że jest to także druk Wietora. W obu wydaniach na ostatniej stronie znajduje się rycina przedstawiająca króla, Dawida, który spogląda z okna pałacu na kąpiącą się Betszebę. W obu też wydaniach książka zawiera 4 karty nieliczbowane i 140 sygnowanych cyframi arabskimi. Cyfry te, w wydaniu z 1532 r., począwszy od strony 100 są jakby odwrotnie drukowane; zamiast 100 jest 001, zamiast 102 jest 201 itd. Na odwrocie karty tytułowej i na następnych trzech kartach nieliczbowanych mieści się rejestr psalmów. Na końcu tego rejestru zostały wydrukowane te oto słowa: "Nad psalmem najpińszym tytuł, który stoi tak. Beatus vir qui timet dominum, ma być beatus vir, qui non abiit, a tak przyjacielu krześcianski głupstwa nie przesądź, bo snadź i sam Argusem nie jesteś, przeidać się też podczas z pińszego stopnia na czwarty skoczyć. Vale". Po psalmie 150 zamieszczono: "Pienie troje dzieatek w piecu ogniowym", "Pieśń Zachariasza", "Te Deum laudamus" i "Psalm św. Atanazjusza". Przed każdym psalmem jest "okoliczność", w jakiej psalm powstał, natomiast po psalmie odpowiednia modlitwa⁶.

Inny przekład psalterza dał kulturze polskiej kanonik poznański ksiądz Walenty Wróbel /+ 1537/. Psalterz ten powstał krótko przed rokiem 1528 na zlecenie Katarzyny z Szamotuł Górkowej, wojewodziny poznańskiej. Pierwotna redakcja psalterza zachowała się w rękopisie nr 7 Biblioteki Kórnickiej⁷. W dwa lata po śmierci tłumacza Akademia Krakowska powierzyła przygotowanie rękopisu do druku Andrzejowi Glabero-wi z Kobylina. Glaber nieco przeredagował tekst oraz wygładził go językowo⁸. Pierwszą edycję wytłoczyła Helena Unglerowa w 1539 r.⁹ Psalterz ten zdobył sobie natychmiast wielką popularność. Na przestrzeni 30 lat miał aż 8 wydań. Pięć razy "Zołtarz Dawidów przez Mistrza Walentego Wróbla z Poznania na rzecz polską wyłożony" wydrukował Maciej Szarfenberg w latach 1539, 1540, 1543, 1547 oraz z nieoznaczonym rokiem¹⁰. Egzemplarz z ostatniego wydania zachował się w Bibliotece Narodowej w Warszawie /sygn. Pon. XVI. O. 32/. Jedną edycję wytłoczył także Hieronim Wietor w 1540 r.¹¹ Brakuje jeszcze jednego wydania, którego fragment przechowuje Biblioteka Jagiellońska¹². Niestety, na podstawie tego fragmentu nie możemy

określić ani roku ani miejsca produkcji.

Podany wyżej tytuł dzieła powtarzają dokładnie wszystkie psalterze oprócz wietorowego. Wietor do wspomnianego tytułu dodał jeszcze "/... teras z większą pilnością pismem łacińskim i polskim wydrukowany, któremu też iest rejestr przydany, przez który łatwo może być każdy psalm należony". Wszystkie zachowane egzemplarze tych 3 edycji mają liczbę kart od 335 do 342. Szczęśliwym też losem wszystkie wydania zachowały się w Polsce, a niektóre z nich w wielu egzemplarzach¹³. W wydaniu Unglerowej znajduje się drzeworyt przedstawiający płaczącego króla Dawida, a w edycji Wietora ten sam, co w Psalterzu Krakowskim z 1532 i 1935 r., przedstawiający króla Dawida, który spogląda z okna pałacu na kąpiącą się Betszebę. W wydaniach Szarfenberga spotyka się drzeworyt przedstawiający Dawida grającego na harfie /z 1539 i 1543 r./ oraz klęczącą Matkę Boską przebitą pięcioma strzałami i ukrzyżowanego Chrystusa. Wydania Heleny Unglerowej i Macieja Szarfenberga z 1539 r. zostały dedykowane "Petro Knita, Palatino Cracoviensi [..] ac magistris theologiae, professoribus studii generalis Cracoviensis". Inne wydania Szarfenberga dedykowane są tylko profesorom Akademii Krakowskiej. Wietor natomiast dedykował swoje dzieło Jadwidze Bonerowej "de Kościelec, Castellanae Biecensi".

Jeżeli chodzi o sam psalterz Wróbla, to Brückner uważa, że ten "wykład [..] całkiem średniowieczny, odkrywa w psalterzu prefiguracje chrześcijaństwa do najmniejszych szczegółów; nas dziś razi potworność takiego wykładu, który przecież przez wieki niezachwianej powagi używał [..]. Naturalnie wszystkie te mądrości czerpał Wróbel ze źródeł średniowiecznych, obfitujących w takie wykłady, czyli raczej alegoryzacje"¹⁴. Przekład ten był miejscami całkowicie wolnym tłumaczeniem. Było w nim dużo parafraz, uzupełnień i dodatków¹⁵, aby oddać najbardziej jasno sens¹⁶. Pomimo surowej oceny Brücknera, psalterz Wróbla zajmuje pierwsze miejsce wśród druków biblijnych do połowy XVI wieku.

Obok psalterzy krakowskiego i Wróbla, istniało jeszcze jedno tłumaczenie tej księgi Pisma św. Dokonał go prawdopodobnie Mikołaj Rej /+ 1569/. Tłumacz nie podał swojego nazwiska. O tym, że mógł nim być Rej świadczy analiza wewnętrzna druku, który jest pisany tym samym językiem, co sławna "Postylla"¹⁷. "Psalterz Dawidów, który snadź jest prawy fundament

wszytkiego pisma krześcijańskiego" wydrukowany został w Polsce do 1550 roku dwa razy: w oficynie Heleny Unglerowej w 1541 r. i Macieja Szarfenberga w 1546 r.¹⁸ Obie daty nie widnieją na drukach, lecz są prawdopodobne. Dzieło to, o 272 kartach /pierwsze 4 i ostatnie 48 nieliczbowane/, było prawdopodobnie parafrazą łacińskiego psalterza Jana van der Campena, o którym będzie mowa niżej¹⁹. Tytuł bez ozdób drukarskich. Na odwrocie karty tytułowej zaczyna się dedykacja bez daty i podpisu: "Naiasnieyssemu Książeciu a Panu, Panu Sygmuntowi z Bożego miłosierdzia, Królowi Polskiemu, Wielkiemu Księżdu Litewskiemu, Pruskiemu, Mazowieckiemu ect., Panu a dziedzicowi, niektóry jego poddany, K. M. Wieczną a powolną służbę swą wskazuje". Po dedykacji następują wierszyki: Ku temu, co by miał wolą czyść /czytać/ ksiąszki.

Treść psalterza wskazuje, że jest to nie tyle przekład co parafraza, jeszcze swobodniejsza i obszerniejsza niż Campena²⁰. Streszczenia psalmów i układ ich według godzin kanońskich świadczą, że pochodzi on z czasów, kiedy Rej był jeszcze katolikiem. Potwierdza to fakt, że więcej go już nie wydawano²¹. Każdy psalm posiada łaciński nagłówek, dalej następuje argumentacja i wykład z doksologią, następnie krótka modlitwa, niemal zawsze równej objętości. Po każdej modlitwie tłumacz umieścił "Ojcze nasz" i "Zdrowaś Maryjo". Psalterz ten zachował się w nielicznych egzemplarzach²².

Znaczenie mniej wydań do połowy XVI wieku ukazało się w innych językach - łacińskim i węgierskim. Psalterz w języku łacińskim został wydrukowany w Polsce tylko dwa razy. Pierwsze chronologiczne opracowanie psalterza w tym języku ukazało się ok. 1475 r., czyli u zarania dziejów polskiego drukarstwa. Było to dzieło zatytułowane: "Explanatio super toto psalterio" opracowane przez hiszpańskiego teologa Jana Torquemadę /+ 1464/, a wydrukowane przez Kaspra Straubego²³. Torquemada napisał je tuż przed śmiercią. Psalterz ten ukazał się po raz pierwszy drukiem w 1472 r. w Augsburgu u Schüsslera²⁴. Edycja krakowska była przedrukiem tego właśnie wydania²⁵. Psalterz z warsztatu Straubego, występujący w dwóch wariantach²⁶, był przedmiotem licznych opracowań²⁷.

Dzieło rozpoczyna trzystronicowy list Torquemady do papieża Sykstusa IV, w którym przedstawia cel swojego dzieła. Fowokuje się na św. Augustyna, św. Remigiusza, Kasjodora, jako na tych, którzy interesowali się psalmami i je kome-

towali. Książka stanowi obszerne opracowanie psalterza, w formie mistycznego komentarza, w którym autor starał się wykazać, że psalmy są niejako kluczem do całego Pisma św. Każdy psalm dzieli się na zwrotki. Kolejne ustępy opatrzone są własnym komentarzem, który ma wykazać, że np. zwrot ten mówi o Królestwie Chrystusa, jest przepowiednią o nadejściu Chrystusa, o Jego życiu, o ukaraniu tych, którzy nie uwierzyli. Dzieło to jest mało czytelne, gdyż Straube wytłoczył wszystko tymi samymi czcionkami, nie oddzielając graficznie tekstu psalmów od komentarza. Ponadto psalterz zawiera dużo błędów. Niektóre z nich poprawiano w trakcie drukowania, stąd część egzemplarzy różni się od innych.

Do połowy XVI wieku wydrukowano w Polsce psalterz w języku łacińskim jeszcze raz wraz z komentarzem. Wytłoczył go Florian Ungler po 3 maja 1532 r. pt. "Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio"²⁸. Autorem tej parafrazy był wspomniany już Jan van der Campen /+ 1538/, profesor Uniwersytetu w Lovanium i Akademii Krakowskiej. Dzieło swoje zadedykował biskupowi Janowi Dantyszkowi. Dedykacja została napisana w Norymberdze 3 maja 1532 roku. Estreicher twierdzi, że krakowskie wydanie jest przedrukiem edycji norymberskiej z tego samego roku²⁹. Na pierwszej karcie verso i na ostatniej verso drukarz umieścił herb Jana Dantyszka. W tekście impresor zastosował kilka rodzajów czcionek - gotyckie /rotundę i frakturę/, renesansowe /antykwę/, greckie i hebrajskie.

W Polsce do połowy XVI w. wydrukowano także psalterz w języku węgierskim. Wytłoczył go, prawdopodobnie w 1548 r., Hieronim Wieter pt. "Soltar keoñeu Szekel'estuantul magyar nielre forditatott"³⁰. Na druku nie ma wymienionego roku. Przyjmuje się jednak wymienioną datę wydania³¹. Jest to przedkład dokonany przez teologa węgierskiego Istvana Szekely'ego. Posiada 11 kart nieliczbowanych i 252 strony sygnowane. Na ósmej karcie nieliczbowanej znajduje się drzeworyt, który został już zastosowany w wietorowskich psalterzach Wróbla i Campena; Dawid patrzący z okna pałacu na kąpiącą się Betszebę. Drukarz został wymieniony w kolofonie. Wieter zastosował w tym druku piękną antykwę renesansową³².

Z pierwszej połowy XVI w. posiadamy wiadomości o wydrukowaniu w Polsce także kilku pojedynczych psalmów. Część z nich

została przeznaczona jednak do użytku liturgicznego, stąd nie uwzględnia się ich w tym artykule.

Nie zachował się ani w polskich, ani w obcych bibliotekach egzemplarz dzieła Mikołaja Reja pt. "Dawid: Siedem psalmów pokutnych"³³. Prawdopodobnie wytłoczono tę książkę w oficynie Macieja Szarfenberga przed 1547 r. Przypuszczalną datę znany z inwentarza księgarni po Macieju z dnia 5 lipca 1547 r., gdzie pod pozycją 457 figuruje: "Septem psalmi Rej"³⁴.

W języku łacińskim wydrukowano psalm 8 w lutym 1541 r. Niestety, nie wiadomo w jakiej drukarni. Zachowały się tylko arkusze od B do C₃ /7 kart/. Mimo to znany jest tytuł dzieła, albowiem wydrukowano go również na arkuszu B. Brzmi on: "Oratio paraenetica ad Reverendissimum Archiepiscopum, Psalm VIII. Lunam et stellas quae Tu fundasti"³⁵.

Trzech autorów podjęło się opracowania psalmu 50. Chronologicznie pierwszy uczynił to Stanisław Hozjusz /+ 1579/. Była to łacińska parafraza, wydrukowana w 1528 r. przez Hieronima Wietora, pt. "In psalmum L. paraphrasis"³⁶. Wzorem "Parafrazy" psalmowej dla Hozjusza była twórczość Erazma z Rotterdamu. Hozjusz w poetyckiej formie, na kanwie psalmu 50, ekspozuje zbawienie człowieka przez Chrystusa, rolę zesłania Ducha Świętego poprzez działalność Kościoła w doskonaleniu człowieka. Nawiązuje przy tej okazji do prawd wiary, między innymi o Bogu Stwórcy, grzechu pierworodnym, niepokalanym poczęciu Najświętszej Maryi Panny. Korzysta z Pisma św., a ponadto z homilii św. Jana Chryzostoma, z dorobku literackiego starożytnych, ulegając najbardziej wpływowi Horacego i Juwenalisa³⁷.

Ten sam psalm, również w języku łacińskim, opracował Hieronim Savonarola /+ 1498/, a wydrukował go w r. 1543 Franciszek Rhode w Gdańsku pt. "Expositio et meditatio in psalmum Miserere mei"³⁸. Psalm ten został przeznaczony wiernym, pokutującym za grzechy, szczególnie w ostatnich dniach życia.

W roku 1531 psalm 50 wydrukował także Florian Ungler. Tym razem psalm został wytłoczony w języku polskim pt. "Dawid. Miserere mei Deus. Psalm Dawidów pięćdziesiąty"³⁹. Psalm ten został opracowany przez kardynała włoskiego Jakuba Sadoleta /+ 1547/, a przetłumaczony na język polski przez Walentego Wróbla. Na odwrocie karty tytułowej zamieszczono drzeworyt przedstawiający płaczącego króla Dawida. Po tym następuje "Przedmowa do krześcijańskiego czciciela", w której autor mó-

wi, że te rozważania każdego wiersza są bardzo pożyteczne dla wiernych czyniących pokutę. Tłumaczenie Wróbla jest wyraźnie inne od wszystkich znanych przekładów tego psalmu.

Mikołaj Rej przetłumaczył także psalm 113. Wydrukował go, nie podając daty na druku, Łazarz Andrysowicz pt. "Dawid. Psalm CXIII. In exitu Israel de Egipto"⁴⁰. Psalm ten został przedrukowany przez Adama Jochera⁴¹.

Kilka psalmów w jednym dziele wydrukował jeszcze we Wrocławiu Andrzej Winkler w 1541 r. Autorem opracowania trzech pierwszych psalmów był Paulin z Noli /+ 431/, a jeden opracował wierszem Jerzy Logus /+ 1553/, znany humanista śląski⁴². Winkler wytłoczył je razem pt. "Tres psalmi, primus, secundus et CXXXVI, in versus, mystica interpretatione adiecta, luculentissime redacti. Item Psalmus LXXXX, in versus hexametros redactus"⁴³. Dzieło to zawiera ponadto wiele innych utworów, które zostały dedykowane znanym postaciom w Polsce jak: królowi Zygmuntowi Augustowi, Piotrowi Kmicie, Janowi Kmicie i in. Świadczy to o silnych związkach łączących humanistów śląskich z polską kulturą.

Oprócz Księgi Psalmów i ich parafraz oraz opracowań w polskich drukarniach do połowy XVI w. ukazywały się także inne księgi Starego Testamentu.

W roku 1522 Hieronim Wietor wydrukował książkę pt. "Ecclesiastes. Księgi salomonowe, które polskim przekładem kaznodziejskie mianujemy"⁴⁴. Unikalny egzemplarz tego dzieła przechowuje Ossolineum⁴⁵. Nie jest wykluczone, że istniało jakieś wcześniejsze wydanie tej księgi. Wspomina o takim Estreicher⁴⁶. Druk z 1522 r. ukazał się na pewno po "Żywocie Jezu Krysta" Baltazara Opecia. Jednak zastanawiający jest fakt, że wydawca "Żywota" wspomina w przedmowie o "Księgach salomonowych"⁴⁷. Brak egzemplarza nie pozwala stwierdzić tego z pewnością. Egzemplarz z Ossolineum świadczy, że książka miała 19 kart nieliczbowanych i została wydrukowana czcionkami gotyckimi. Na karcie 8r znajduje się drzeworyt przedstawiający biskupa z pastorałem i skrzydlatym bykiem /symbol św. Mateusza Apostoła/.

Nie były to jednak jedyne wydania "Ecclesiastesa". Wietor jeszcze raz wydrukował to dzieło, ale pod zmienionym tytułem: "Księgi Jezusa Syna Syrachowego Ecclesiasticus" rzeczone, które wszystkich cnót naukę zamykają w sobie⁴⁸. Druk ukazał się w 1541 r., ale zastanawiający jest fakt, że dedykacja posiada

datę 16 lutego 1535 r. Czyżby tak długo trwał cykl produkcyjny? Raczej nie. Najprawdopodobniej istniało jeszcze jedno wydanie między 1535 a 1541 rokiem. Tezę tę potwierdza fakt, że egzemplarz tej książki, którą przechowuje Biblioteka Królewska w Uppsali⁴⁹, nie jest z 1541 r. Autorzy Centralnego Katalogu Starodruków w Warszawie⁵⁰ przyjmują ponadto, że egzemplarz z Uppsali wytłoczony został przez Macieja Szarfenberga. Tłumaczem Księgi Syracha z 1541 r. był polski teolog Piotr Poznańczyk. Na karcie Aij tłumacz pisze: "Uczynikiem na żądanie waszej miłości, Panie mój łaskawy, pilnością jakom największą mógl, Ecclesiasticum, ehąc się jako i wszelką inszą zasługą tym V. M. zachować. Który V. M. ofiaruję prosząc, aby V. M. błędy i niedostatki w dobre obracał: tudzież i od nieprzyjacieli zkorzeczących bronil". Odbiorcą dedykacji był Jan Lubomelski /+ 1551/, burmistrz Lublina.

Wspomniany już kilkakrotnie Jan van der Campen opracował inną księgę Starego Testamentu, mianowicie Księgę Przysłów. O wydanie jej w warsztacie drukarskim Floriana Unglera w 1534 r. postarał się Jan Dantyszek, przyszły biskup warmiński. Księga została wydana w języku łacińskim pt. "Proverbia Salomonis peraphrasticos Latinitate donata. Precationes aliquot ex variis Scripturae locis iussus Ioannis Dantisci depromptae"⁵¹. Na podstawie zachowanych egzemplarzy można zauważyć dwa warianty tego dzieła: wariant A, gdzie w tytule wyraz "Proverbia" został wydrukowany dużymi literami⁵² i zostało ono dedykowane Janowi Dantyszkowi dnia 10 marca 1534 r. oraz wariant B, gdzie wyraz "Proverbia" wydrukowano małymi literami⁵³ i dedykowano to dzieło Piotrowi Tomickiemu dnia 19 lutego 1534 r. Ponadto wariant B dzieli się jeszcze na B¹ i B² ze względu na różne sygnowanie kart⁵⁴.

W 1547 r. wydrukowano jeszcze jedno wydanie tego samego dzieła, gdzie zmieniono drugą część tytułu: "Adiectae sunt praecationes aliquot quae in psalterio non habentur, ex variis scripturae locis iussu Dantisci depromptae"⁵⁵. Wydrukował tę książkę Maciej Szarfenberg kursywą renesansową. Na ostatniej karcie /61./ verso znajduje się drzeworyt przedstawiający św. Stanisława ze Szczepanowa wskrzeszającego Piotrowinę. W Ossolineum znajduje się egzemplarz zawierający tylko "praecationes aliquot" z niewiadomego wydania⁵⁶. Nie jest to ani część książki z 1534 ani z 1547 r. Widać z tego, że między 1534 a

1547 r. Maciej Szarfenberg wydał tylko "Praecationes". Tak też uważają autorzy Centralnego Katalogu Poloników XVI wieku.

W oficynie Heleny Unglerowej w 1538 r. wyłożono książkę w języku łacińskim, zawierającą inną księgę Starego Testamentu pt. "Cantica Cantorum Salomonis"⁵⁷, w opracowaniu Grzegorza ze Stawiszyna, teologa i filozofa Akademii Krakowskiej. Grzegorz już w tytule zastrzegł się, że ta edycja została "ab Ecclesia catholica approbata et suscepta". Więcej do połowy XVI w. nie wydrukowano tej księgi.

Za to kilkakrotnie wyłożono w tym okresie inną księgę Starego Testamentu - Księgę Tobiasza. Pierwsze jej wydanie wyłożył Maciej Szarfenberg w 1539 r. pt. "Tobiasz patriarcha starego zakonu z łacińskiego języka na polski nowo a pilnie przełożony"⁵⁸. Rok później to samo dzieło wydrukowała Helena Unglerowa⁵⁹. W 1541 r. wyłożył tę księgę Hieronim Wietor⁶⁰, a w roku 1545 Marek Szarfenberg⁶¹. Pod rokiem 1545 Estreicher podaje, że "była także trzecia edycja u Unglerowej przed rokiem 1551, gdyż w inwentarzu po śmierci Unglerowej zanotowano zapas egzemplarzy"⁶². Zaś Leleweł podaje, że istniały dwa wydania w roku 1545⁶³. Niestety, nie posiadając egzemplarzy z domniemanych wydań, nie jesteśmy w stanie powiedzieć, na ile te przypuszczenia są słuszne.

Na druku z 1539 r. Maciej Szarfenberg podpisał się jako Maciej Ostrogórski. Do dzisiaj sprawa zmiany nazwiska przez Macieja Szarfenberga pozostaje zagadką⁶⁴. Na karcie tytułowej Maciej umieścił dwa drzeworyty przedstawiające Adama i Ewę. Wydanie Unglerowej zostało wydrukowane innymi czcionkami niż edycje Macieja i Marka Szarfenbergów. Z edycji Wietora zachowały się jedynie fragmenty, więc trudno je porównać z innymi wydaniem⁶⁵.

Przekład wszystkich wydań starotestamentalnej księgi o Tobiaszu dokonany został przez nieznanego tłumacza. Zajmująca fabuła sprawiła, że ów fragment Biblii opracowano na zasadzie romansu⁶⁶. Jednak treść jest zgodna z Pismem św.

Na pograniczu Starego i Nowego Testamentu znajduje się tzw. "Ewangeliarz Unglera"⁶⁷. Znany początkowo jako "Stary i Nowy Testament w wyjątkach" zachował się w unikalnym egzemplarzu w Ossolineum w stanie mocno zdefektowanym⁶⁸.

W roku 1870 Ossolineum we Lwowie nabyło starodruk w formie małej ósemki, zawierający kilkanaście ustępów ze Starego Testamentu /arkusze A-D/, kilka legendarnych historii o św.

Annie /arkusz E/ oraz kilkadziesiąt perykop ewangelicznych /arkusze E-P/. Druk Unglera przedrukował i opisał Jan Janów⁶⁹. Obecnie druk ten liczy 76 kart. Pierwotnie było ich znacznie więcej, lecz duża część uległa zniszczeniu. Wyjątki ze Starego i Nowego Testamentu nie są w dosłownym tłumaczeniu, lecz w przeróbce. Nie była to też transkrypcja z czeskiego, jak sądzono, ale przeróbka starszego polskiego przekładu. Przeróbki tej dokonał drukarz Jan Sandecki⁷⁰. Na podstawie właściwości językowych i typograficznych przybliżoną datę ukazania się druku można ustalić na lata 1527-1528. Na zachowanych kartach książki znajduje się wiele drzeworytów jak: narodziny św. Jana Chrzciciela, obrzezanie Chrystusa, chrzest Jezusa w Jordanie, Chrystus kuszony przez szatana, strącenie Lucyfera i wiele innych⁷¹.

Cały Nowy Testament wydrukowano w Polsce w omawianym okresie tylko raz. Była to dosłowna transkrypcja na alfabet hebrajski niemieckiego tłumaczenia Nowego Testamentu, dokonanego przez Marcina Lutra. Wydrukował ją w Krakowie w 1540 r. Paweł Halicz pt. "Das Neue Testament, das wird genand Evangelion, das ist im teutsch, eine froeliche botschaft gleichwie im hebreischen"⁷². Egzemplarz zachował się w Bibliotece Jagiellońskiej⁷³. Jeden z największych znawców literatury żydowskiej Majer Bałaban, tak wyjaśnia ten niezwykły przypadek drukarski: "Paweł [..] zabiera się do wydania Nowego Testamentu w języku żydowskim wiedząc, że rabini posiadają w swoich bibliotekach egzemplarze tego dzieła, lecz ukrywają je przed prostaczkami [..]. Chcąc sobie ułatwić pracę, transkrybuje Paweł tłumaczenie kieszonkowe Lutra, co przy nikłej kontroli literackiej owego czasu, i z tego powodu, że żaden z jego mecenasów nie znał liter hebrajskich, uszło mu bezkarnie. Tak więc mamy tutaj dosłowny tekst Lutra w transkrypcji liter hebrajskich, dedykowany biskupowi Gamratowi"⁷⁴. Znając późniejszą działalność Pawła Halicza na Śląsku, jego sympatię do reformacji, należy przypuszczać, że wzięcie tłumaczenia Lutra nie było tylko dziełem przypadku.

Kilka dzieł z wyborami ustępów z Ewangelii wydano we wrocławskiej drukarni Andrzeja Winklera do użytku uczniów. Pierwszy chronologicznie druk pt. "Colloquia evangelica duo" Ambrożego Moibana /+ 1554/, pastora wrocławskiego, ukazał się w 1541 r.⁷⁵ Dzieło to miało posiadać znaczenie wychowawcze,

mianowicie pobudzenie umysłów dziecięcych do życia pobożnego. "Colloquia" przedstawiają w formie dialogów objaśnienie wyjątków Ewangelii według św. Mateusza o rzezi niewiniątek i według św. Łukasza o znalezieniu Jezusa w świątyni. Na podstawie tych Ewangelii wydawcy zachęcają do naśladowania Jezusa Chrystusa w życiu codziennym i wykazują potrzebę poznania Pisma św.⁷⁶

Na użytek uczniów ten sam autor wydał u Winklera w 1543 r. Ewangelie święteczne pt. "Evangelia quibus diebus Dominicis utitur Ecclesia Graece"⁷⁷. Moiban w przedmowie wskazuje na konieczność znajomości trzech języków, potrzebnych do badania nauki Kościoła: hebrajskiego dla poznania Starego Testamentu, greckiego, w którym ewangeliści spisali naukę Chrystusa, i łaciny, która służyła do głoszenia nauki Chrystusa na całym świecie⁷⁸. W książce tej drukarz umieścił drzeworyt przedstawiający ukrzyżowanie Chrystusa.

Inny luteranski pisarz Jan Spangenberg z Nordhausen /+ 1550/ opracował wierszem perykopy ewangeliczne i kolekty na cały rok. Wydał je drukiem Andrzej Winkler w 1541 r. Celem autora było, jak mówi w liście dedykacyjnym do młodego Justusa Jonasa, zachęcić go do studiów nad Pismem św., aby z czasem wyrósł z niego dobry poeta i teolog. Dzieło to posiada 40 kart. Na karcie tytułowej znajduje się renesansowa ramka z herbem Wrocławia i sygnetem drukarskim Winklera, a nad tym, "Evangelia Dominicalia in versiculos versa"⁷⁹.

Za jeden z najstarszych polskich tekstów drukowanych i dochowanych do naszych czasów, uważa się fragment z Ewangelii według św. Jana. "Początek swiaete Ewanielie podlug swiaetegho Iaana"⁸⁰ został wydrukowany na karcie 18 verso innego druku, także biblijnego, pt. "Septem canonicae epistolae apostolorum Iacobi, Petri, Ioannis et Iudae"⁸¹. Teksty te wydrukował Jan Haller w 1518 lub 1519 r. Jocher na podstawie słów prologu, który mieści się na odwrotnej stronie karty tytułowej "sed sicut evangelistas dudum ad veritatis lineam correximus" przypuszcza, że wydawca nie był katolikiem. Niestety, nie mając na to dowodów, nie możemy tego z pewnością stwierdzić⁸².

W lutym 1533 r. ukazały się w Krakowie u Hieronima Wietora listy św. Pawła w języku węgierskim pt. "Az zenth Paal levely magyar nyelven" w tłumaczeniu Komjathiego⁸³. Była to pierw-

sza książka drukowana w Krakowie wyłącznie po węgiersku. Druk ten powstał pod wpływem reformy erazmiańskiej, nawołującej do wewnętrznego odnowienia Kościoła⁸⁴. Nie istniało drugie wydanie tego dzieła in folio, jak podał Jocher⁸⁵. Były to tylko próbne arkusze⁸⁶. W Polsce nie zachował się żaden egzemplarz tego dzieła.

Maciej Szarfenberg wytkoczył po 27 lutym 1534 r. komentarz Jana van der Campena do dwóch listów św. Pawła: do Rzymian i Galatów pt. "Commentariolus in duas divi Pauli epistolas, sed argumenti eiusdem, alteram ad Romanos, alteram ad Galatas"⁸⁷. Dzieło to zostało dedykowane Hieronimowi Aleandrowi, arcybiskupowi Brindisi, nuncjuszowi papieskiemu w Wenecji. Dedykacja nosi datę 23 lutego 1534 r. Zaraz na pierwszej stronie, w liście dedykacyjnym Campena do Aleandra ten pierwszy pisze, że włączył się w te właśnie listy św. Pawła, ponieważ w nich są zawarte sporne miejsca na temat wiary i dobrych uczynków oraz łaski Chrystusa. Był to więc komentarz polemiczny.

We Wrocławskiej Bibliotece Uniwersyteckiej⁸⁸ przechowywany jest egzemplarz dzieła z 1541 r. pt. "Praecipua Sacrae Scripturae capita in imperitae iuventutis usum breviter comprehensa"⁸⁹ Korneliusza Prusiusa. Książkę tę wytkoczył Franciszek Rhode w Gdańsku na 22 stronach. Druk zawiera ważniejsze miejsca z Pisma św. na użytek uczącej się młodzieży.

Ostatnim drukiem biblijnym, omawianym w niniejszym artykule, jest dzieło Konrada Boiouse pt. "Mnemosinon biblicorum memoriale, ubi exiguo labore totius bibliae, dempto psalterio, etsi non omnes, principaliores tamen, omnium tum librorum, tum capitulorum materiae, nec non sententiae memoriae tradi possunt"⁹⁰. Wiadomo, że wydrukowała je Barbara Wietorowa ok. 1550 r. Wierzbowski określił datę druku na 1542 r.⁹¹ Z datą tą nie zgadza się Estreicher⁹². Uważa, że to wydanie wydrukowała Wietorowa w 1552 r. Centralny Katalog Poloników XVI wieku przyjmuje rok 1550 i ta data jest najprawdopodobniejsza, ponieważ od 1550 r. na drukach podpisywał się drugi mąż Barbary Łazarz Andrysowicz. Książka powyższa zawiera komentarz do fragmentów Pisma św. z wyjątkiem psalmów. Autor wybrał te fragmenty, które jego zdaniem godne są zapamiętania. Było to dzieło pomocne w czytaniu i poznawaniu Pisma św.

Obserwując dorobek produkcyjny drukarni polskich do połowy XVI w. w zakresie książek biblijnych można zauważyć pew-

ną charakterystyczną cechę, mianowicie tłoczono je w większości jako książki służące do modlitwy. Szczególnie ma to miejsce w przypadku psalterzy, które wychodziły spod pras w różnych opracowaniach i tłumaczeniach. Część druków biblijnych, zwłaszcza protestanckie, służyły celom pedagogiczno-dydaktycznym. Niestety, drukarze polscy nie podjęli się w omawianym okresie wytłoczenia całości Biblii. Prawdopodobnie nie byli przygotowani na druk tak wielkiego dzieła. A i Nowy Testament, wytłoczony przez Pawła Halicza w Krakowie, służył niewielkiej grupie Żydów, którzy znali litery hebrajskie. Spoglądając na dorobek drukarski wydawców i komentatorów biblijnych daje się zauważyć, że największą rolę w propagowaniu książek z tego zakresu odegrali Jan van der Campen i Walenty Wróbel. Ten drugi, co prawda, nie ujrzał swego dzieła drukiem, ale jego tłumaczenie psalterza ukazało się w wielu wydaniach.

PRZYPISY

- 1 Zob. Katalog nr 7.
- 2 Por. W. S m e r e k a, *Biblijstyka polska /wiek XVI-XVIII/*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II, cz. 1, Lublin 1975, s. 232.
- 3 Zob. Katalog nr 10 i 14.
- 4 A. B r ü c k n e r, *Psalterze polskie do połowy XVI wieku*, "Rozprawy AU. Wydział Filologiczny" 19/1902/, s. 274; K. W a l i c z e k, *Szkic historyczny przekładów psalterza do wieku XIX*, "Ruch Biblijny i Liturgiczny" 3/1957/, s. 179.
- 5 W a l i c z e k, dz.cyt., s. 182.
- 6 Pięć psalmów bez modlitw z tego psalterza przedrukowano w książce W. Wydry i W. R. Rzepki, *Chrestomatia Staropolska*. Teksty do roku 1543, Wrocław 1984, s. 351-353.
- 7 Tamże, s. 79.
- 8 Tamże, s. 379.
- 9 Zob. Katalog nr 17.
- 10 Zob. Katalog nr 18, 21, 33, 39 i 45.
- 11 Zob. Katalog nr 23.
- 12 Zob. Katalog nr 44.
- 13 Zob. Katalog nr 17, 18, 21, 23, 33, 39, 44 i 45.
- 14 Brückner, dz.cyt., s. 320.
- 15 Na przykład: przy Ps 58 "convertentur ad vesperem ect", "Oto tu prorocstwo, iż Żydowie nawrócą się, ale w wieczór przed sądnym dniem... około onego czasu będą zabijać i wypędzać godne kapłany i zakonniki, podobno niedługo tego już czekać".
- 16 Na przykład: Ps 57: "ad nihilum devenient tanquam aq

decurrens, intendit arcum suum donec infirmentur... priusquam intelligerent spine vestre rhamnum sicut viventes, sic in ira absorbet eos" - "ci się wniwecz obrócają jako woda przepływająca, albowiem Pan Bóg już wyciągnął prawicę swoją, aby się nad nimi pomścił, tak długo, aby byli zamgleni /.../. Wy grzesznicy tacy drzewiej niżli ciernie wasze wyda kwiecie już, jakoby dojrzałe, tak je Pan Bóg pograży na zatracenie".

17 Brückner, dz.cyt., s. 331.

18 Zob. Katalog nr 30 i 36.

19 I. R o s t k o w s k a, Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski, Wrocław 1970, poz. 18.

20 B r ü c k n e r, dz.cyt., s. 334.

21 W a l i c z e k, dz.cyt., s. 183.

22 Zob. Katalog nr 30 i 36.

23 Zob. Katalog nr 1.

24 K. E s t r e i c h e r, Bibliografia polska, t. XXXI, Kraków 1936, s. 410-411.

25 Tamże.

26 Oba warianty porównał K. Piekarski, W sprawie dwu wydań krakowskich Turrecrematy, "Exlibris" 3/1920/, s. 20-28.

27 Zob. D. B a c e w i o z o w a, H. B u ł h a k, A. K a w e c k a-G r y c z o w a i in., Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. I: Małopolska, cz. 1: Wiek XV-XVI, Wrocław 1983, s. 223-225.

28 Zob. Katalog nr 9.

29 Estreicher, dz.cyt., t. XIV, Kraków 1896, s. 32.

30 Zob. Katalog nr 41.

31 V. V a r j a s, Początki węgierskiego druckarstwa i krakowskie druki w języku węgierskim, w: Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych, Wrocław 1969, s. 87.

32 Tamże.

33 Zob. Katalog nr 37.

34 Zob. A. B e n i s, Materiały archiwalne do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. I, Kraków 1890, s. 22.

35 Zob. Katalog nr 24.

36 Zob. Katalog nr 6.

37 Stanisław H o z j u s z, Poezje, Przekł. A. K a m i e Ń s k a, Olsztyn 1980, s. 124, poz. 21.

38 Zob. Katalog nr 34.

39 Zob. Katalog nr 8.

40 Zob. Katalog nr 46.

41 A. J o c h e r, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, t. III, Wilno 1857, noty do poz. 7025.

42 M. B u r b i a n k a, Andrzej Winkler - drukarz wrocławski XVI wieku, "Roczniki Biblioteczne" 4/1960/, s. 411.

- 43 Zob. Katalog nr 25.
- 44 Zob. Katalog nr 4.
- 45 Sygn. XVI. 2891. III.
- 46 Estreicher, dz.cyt., t. XXVII, Kraków 1929, s. 37; zob. Katalog nr 3.
- 47 E s t r e i c h e r, dz.cyt., t. XXVII, s. 37.
- 48 Zob. Katalog nr 26.
- 49 Syng. 55. XI. 136; zob. Katalog nr 15.
- 50 Dzięki uprzejmości Pani docent Pauliny Buchwald-Pelcowej, kierownika działu starodruków Biblioteki Narodowej w Warszawie, został autorowi udostępniony /nieдоступny dla ogółu/ Centralny Katalog Poloników XVI wieku, który jest ciągle uzupełniany. Stanowi on niezastąpione źródło wiedzy dla badacza dorobku oficyn typograficznych Polski, tym bardziej że odnotowuje obecną lokalizację omawianych w artykule książek biblijnych.
- 51 Zob. Katalog nr 13.
- 52 Por. Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia, z.7: Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536, Oprac. H. Bułhak, Wrocław 1970, poz. 122.
- 53 Tamże.
- 54 Wariant A posiada Biblioteka Czartoryskich w Krakowie /sygn. 1096/I/; Wariant B¹ Biblioteka Narodowa /sygn. XVI. O. 504/; Wariant B² Biblioteka Jagiellońska /sygn. Cim. O. 908/.
- 55 Zob. Katalog nr 40.
- 56 Sygn. XVI. O. 604; zob. Katalog nr 38.
- 57 Zob. Katalog nr 16.
- 58 Zob. Katalog nr 19.
- 59 Zob. Katalog nr 22.
- 60 Zob. Katalog nr 31.
- 61 Zob. Katalog nr 35.
- 62 E s t r e i c h e r, dz.cyt., t. XXXI, s. 181.
- 63 J. L e l e w e l, Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtkiego: Historia drukarni krakowskich tudzież Historia Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, t. I, Wilno 1823, s. 100.
- 64 Por. B a c e w i c z o w a, B u ł h a k, K a w e - c k a - G r y c z o w a, dz.cyt., s. 247.
- 65 Framgnety znajdują się w Bibliotece PAN w Krakowie /sygn. 119 st. dr./.
- 66 W y d r a, R z e p k a, dz.cyt., s. 381.
- 67 Zob. Katalog nr 5.
- 68 Sygn. XVI. O. 863.
- 69 J. J a n ó w, Jan S a n d e c k i /Malecki/, Ewangeliarz z początków XVI w. i dwa późniejsze druki polskie tegoż

autóra. Wydał i wstępem opatrzył..., Kraków 1947.

70 W y d r a, R z e p k a, dz.cyt., s. 338-340.

71 Wszystkie drzeworyty podaje Polonia Typographica saeculi sedecimi, z. 5: Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536, oprac. H. Bukhak, Wrocław 1964, poz. 54.

72 Zob. Katalog nr 20.

73 Sygn. Cim. 8119.

74 M. B a ł a b a n, Drukarstwo żydowskie w Polsce XVI wieku, w: Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. Jana Kochanowskiego, Kraków 1931, s. 105.

75 Zob. Katalog nr 27.

76 B u r b i a n k a, dz.cyt., s. 400.

77 Zob. Katalog nr 32.

78 Karta A₂.

79 Zob. Katalog nr 28.

80 Tekst ten został przedrukowany przez Wydrę i Rzepkę, s. 317.

81 Zob. Katalog nr 2.

82 J o c h e r, dz.cyt., t. II, Wilno 1842, noty do poz. 2346.

83 Zob. Katalog nr 11.

84 V a r j a s, dz.cyt., s. 74.

85 J o c h e r, dz.cyt., t. II, poz. 2411.

86 V a r j a s, dz.cyt., s. 75.

87 Zob. Katalog nr 12.

88 Sygn. 303 643.

89 Zob. Katalog nr 29.

90 Zob. Katalog nr 42.

91 T. W i e r z b o w s k i, Bibliographia Polonica XV ac XVI sec., Vol. II, Varsoviae 1891, poz. 1193.

92 E s t r e i c h e r, dz.cyt., t. XIII, Kraków 1894, s. 239-240.

SKRÓCONY KATALOG DRUKÓW BIBLIJNYCH WYDRUKOWANYCH W LATACH OK. 1475-1550

Niniejszy wykaz druków biblijnych jest sporządzony w porządku chronologicznym. Daty ustalone na podstawie badań bibliograficznych są umieszczone w nawiasie. Przy sporządzaniu katalogu zastosowano skrócony zapis bibliograficzny, wymieniając na pierwszym miejscu autora druku. Po datach, nazwiskach i tytułach następuje informacja o miejscu wytłoczenia dzieła i format, w jakim ukazała się dana pozycja biblijna. Jeżeli impresor jest znany z badań typograficznych, jego nazwisko jest umieszczone w nawiasie.

Spis chronologiczny uzupełnia informacja o obecnej lokalizacji danego druku teologicznego. Jeżeli książka nie zachowała się w polskich bibliotekach zaznaczono to zdaniem:

"Brak egzemplarza". Cyfra przy sigli biblioteki oznacza ilość egzemplarzy omawianego dzieła, znajdujących się w tejże bibliotece.

Wykaz skrótów bibliotek polskich

BBK	- Biblioteka Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie.
BCzap	- Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czapskich.
BCzart	- Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich.
BFR	- Biblioteka Farna w Radomiu.
BG	- Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk.
BJ	- Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
BK	- Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk.
BKG	- Biblioteka Kapitulna /Archiwum Archidiecezjalne/ w Gnieźnie
BKŁ	- Biblioteka Kapitulna w Łowiczu.
BKNM	- Biblioteka OO. Kapucynów w Nowym Mieście n. Pilicą.
BKRK	- Biblioteka XX. Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie.
BKSS	- Biblioteka SS. Klarysek w Starym Sączu.
BKUL	- Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
BKwł	- Biblioteka Kapitulna we Włocławku.
BKWr	- Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu.
BN	- Biblioteka Narodowa w Warszawie.
BOs	- Biblioteka Polskiej Akademii Nauk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
BPTN	- Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk
BPW	- Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy.
BRP	- Biblioteka Publiczna im. E. Raczyńskiego w Poznaniu.
BSL	- Biblioteka Seminarium Duchownego w Lublinie.
BSP	- Biblioteka Seminarium Duchownego w Pelplinie.
BSPł	- Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku.
BSWł	- Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku.
BUT	- Biblioteka Główna Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.
BUW	- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.
BUWr	- Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego.

K a t a l o g

1. /ok. 1475/ JOANNES DE TURRECREMATA: Explanatio super toto psalterio. /Straube/. 2°.
BBK BCzap BJ³ BK BKRK BKUL BKWr BN³ BOs³
BPW BRP BUW BUWr.
2. /1518-1519/ Septem canonicae Epistolae batorum apostolorum Iacobi, Petri, Ioannis et Iudae. /Haller/. 4°.
BCzart BFR BJ BN BOs
3. /Przed 1522/ Ecclesiastes Księgi Salomonowe, które polskim wykładem kaznodziejskie mianujemy. Wietor. 4°.
Brak egzemplarza.
4. 1522 Toż.
Wietor. 4°.
BOs
5. /Po 10 II 1527/ /Ewangeliarz Unglera/.
/Ungler/. 8°.
BOs

6. /Po 27 IV/ 1528
STANISLAUS HOSIUS: In Psalmum Quinquagesimum Paraphrasis... carmine conscripta.
 Wietor. 8°.
 BK BKWz
7. 1530
 Pentateuchus cum V Megilloth et Haptharoth. /czcionkami hebrajskimi/.
 Chaim Schwarz i Dawid ben Jonathan.
 Brak egzemplarza.
8. 1531
JACOBUS SADOLETUS: Psalm Dawidów Pięćdziesiąty. Ungler. 8°.
 BJ B0s
9. /Po 3 V/ 1532
JOANNES VAN DER CAMPEN: Psalmorum omnium iuxta Hebraicam paraphrastica interpretatio.
 Ungler. 8°.
 BCzap² BCzart BK B0s BRP BSPz BUWr²
10. 1532
 Psalterz albo kościelne śpiewanie Króla Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski, według szczerego tekstu.
 /Wietor/. 8°.
 BJ² BUT
11. II. 1533
 /BENEDEK KOMYATHI/: Az Zenth Paal leveley magyar nyelven. Wietor. 4°.
 Brak egzemplarza.
12. /Po 27 II/ 1534
JOANNES VAN DER CAMPEN: Commentariolus in duas Divi Pauli epistolas, sed argumenti eiusdem, alteram ad Romanos, alteram ad Galatas. Maciej Szarfenberg. 8°.
 BCzart BJ² BK BN³ B0s² BRP BSPz BUT
13. /Po 10 III/ 1534
JOANNES VAN DER CAMPEN: Proverbia Salomonis. Adiectae sunt Precationes aliquot, quae in psalterio non habentur, ex variis Scripturae locis iussu IOANNIS DANTISCI depromptae.
 Ungler. 8°.
 BCzart BJ BN² B0s BUW
14. 1535
 Psalterz albo kościelne śpiewanie Króla Dawida, nowo pilnie przełożony, z łacińskiego języka w polski, według szczerego tekstu.
 Wietor. 8°.
 B0s
15. /1535-1541/
 Księgi Jezusa Syna Syrachowego, Eklestasticus rzeczony, które wszystkich cnót naukę zamykają w sobie. /Maciej Szarfenberg/. 8°.
 Brak egzemplarza.
16. 1538
GRZEGORZ ZE STAWISZYNA: Cantica can-

ticorum Salomonis. Wdowa Unglerowa. 8°.
BJ BN

17. 24 V 1539

WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów.
Wdowa Unglerowa. 8°
BCzap² BCzart BG BJ² BK² B0s³ BPW
BSPk BSWk BUT BUW

18. 24 V 1539

Toż. Maciej Szarfenberg. 8°.
BCzart BJ BK BKŁ BKNM BN BRP² BSPk
BSWk BUW

19. 1539

Tobiasz Patriarcha starego zakonu
z łacińskiego języka na polski, nowo
a pilnie przełożony. Maciej Szarfen-
berg. 8°.
BCzap BCzart² BJ BK

20. 1540

JOANNES HERZUGE: Das Neue Testament,
das da wird genand Evangelion, das ist
im teutsch eine froeliche botschaft,
gleichwie im hebraeischen. /czcionka-
mi hebrajskimi/. Paweł Halicz. 4°. BJ

21. 1540

WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów.
Maciej Szarfenberg. 8°.
BCzart BJ² B0s

22. 1540

Tobiasz Patriarcha starego zakonu
z łacińskiego języka na polski nowo
a pilnie przełożony.
Wdowa Unglerowa. 8°.
B0s

23. 1540

WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów ...
teraz z większą pilnością pismem łacińskim i polskim wydrukowany, któremu
też jest registr przydany, przez który
łatwiej może być każdy Psalm nale-
ziony.
Wietor. 8°
BCzart BJ BK BKNM BN BPW BUW BUWr

24. II 1541

ANDREAS LUBELCZYK: Oratio paraenetica
ad Reverendissimum Archiepiscopum
Leopoliensem. Psalm VIII. Lunem et
stellas quae Tu fundasti.
/Brak miejsca druku/. 8°.
BJ

25. II 1541

PONTII PAULINI tres Psalmi: primus,
secundus et CXXXVI, in versus, mystica
interpretatione adiecta, luculentissi-
me redacti. Item Psalmus LXXX in versus
hexametros redacta. Authore GEORGIO
LOGO Silesie. Winkler. 4°.
BJ BUWr

26. /Po 16 II/ 1541

Księgi Jezusa Syna Syrachowego Eklesias-
ticus rzeczony, które wszystkich cnót

naukę zamykają w sobie. Wietor. 8°.
BCzart BK BKRK BN BOs BUWr

27. 1541 AMEROSIUS MOIBANUS: Colloquia evangelica duo, quibus pueriles animi exemplo pueris Iesu ad pietatis studium invitantur. Winkler. 8°.
BUWr
28. 1541 JOANNES SPANGEBERGIUS: Evangelia Dominicalia in versicula versa. Winkler. 8°.
BUWr
29. 1541 CORNELIUS PRUSINUS: Praecipua Sacrae Scripturae capita in imperitate iuventutis usum breviter comprehensa. Rhode. 8°.
BUWr
30. /1541/ /MIKOŁAJ REJ/: Psalterz Dawidów, który snadź jest prawy fundament wszystkiego pisma krześcijańskiego.
/Wdowa Unglerowa/. 8°.
BCzart BK BKSS BN BPTH BUW
31. /1541/ Tobias Patriarcha starego zakonu z łacińskiego języka w polski, nowo a pilnie przełożony. Wietor. 8°.
Brak egzemplarza.
32. I 1543 AMEROSIUS MOIBANUS: Evangelia, quibus diebus Dominicis utitur Ecclesia. Graece. Winkler. 8°.
BUWr
33. /Po 27 VIII/ 1543 WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów. Maciej Szarfenberg. 8°.
BCzart BJ BK BOs² HRP BUW
34. 1543 SAVONAROLAE sive FRATRIS DE FERRARIA HIERONYMIS expositio et meditatio in Psalmum Miserere mei, quam in ultimis diebus vitae suae edidit. Rhode. 8°.
BK BSP
35. 1545 Tobias Patriarcha starego zakonu z łacińskiego języka w polski, nowo a pilnie przełożony. Maciej Szarfenberg. 8°.
BOs
36. /1546/ /MIKOŁAJ REJ/: Psalterz Dawidów, który snadź jest prawy fundament wszystkiego pisma krześcijańskiego, teraz nowo prawie na polski przełożon.
/Maciej Szarfenberg/. 8°.
BPTN BUW
37. /Przed 1547/ /MIKOŁAJ REJ/: Dawid: Siedem psalmów pokutnych.
Brak miejsca druku.
Brak egzemplarza.

38. /ok. 1547/ /JOANNES VAN DER CAMPEN/: Proverbia Salomonis iuxta hebraicam paraphrastica latinitate donata. Adiectae sunt praecationes aliquot, quae in psalterio non habentur, ex variis scripturae locis iussu JOANNIS DANTISCI depromptae /Maciej Szarfenberg/. 8°.
BOs
39. /Po 21 III/ 1547 WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów. Maciej Szarfenberg. 8°.
BJ BK BOs BSPz BSW BUW BUWr
40. 1547 JOANNES VAN DER CAMPEN: Proverbia Salomonis iuxta hebraicam paraphrasticos latinitate donata. Adiectae sunt praecationes aliquot, quae in psalterio non habentur, ex variis scripturae locis iussu JOANNIS DONTISCI depromptae. Maciej Szarfenberg. 8°.
BJ BK BN BOs
41. /1548/ ISTVAN SZEKELY: Soltar keőneű magyar nielre fordítatott. /Wietor?/. 8°.
BJ
42. /1550/ CONRADUS BOIIOUS: Mnemosinon Bibliorum memoriale, ubi exiguo labore totius Bibliae, dempto Psalterio, etsi non omnes, principaliiores tamen, omnium tum librorum tum capitulorum materiae necnon sententiae memoriae tradi possunt, mira industria compilatum. /Wietor? Wdowa Unglerowa?/. 8°.
BK BKG BSL
43. /Przed 1551/ Tobias Patriarcha starego zakonu z łacińskiego języka w polskim nowo a pilnie przełożony. Wdowa Unglerowa. 8°.
Brak egzemplarza.
44. Brak roku WALENTY WRÓBEL: Zołtarz Dawidów. Brak miejsca druku. 8°.
BJ
45. Brak roku Toż. Maciej Szarfenberg. 8°.
BN
46. Brak roku /MIKOŁAJ REJ/: Psalm Dawidów CXIII. In exitu Israel de Egipto. Łazarz Andrysowicz. 8°.
BUW

**BIBELN UND BIBLISCHE KOMMENTARE,
DIE IN POLNISCHEN OFFIZINEN ETWA IN DEN JAHREN 1475-1550
GEDRUCKT WORDEN SIND**

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der ersten Periode des polnischen Buchdrucks erschienen 46 biblische Schriften. Bis zur Hälfte des 16. Jhs. waren weder die Heilige Schrift noch das Alte Testament im ganzen gedruckt. Man druckte dagegen einzelne Bücher des Alten Testaments druckten in hebräischer Sprache unter dem Titel "Pentateuchus cum V Megilloth et Haphtaroth" jüdische Typographen in Oleśnica /Schlesien/ im Jahre 1530.

Beachtenswert ist eine Reihe von Psaltereditionen in polnischer Sprache. Die Psalmensammlung in polnischer Sprache wurde auf eine besondere Anforderung herausgegeben - nämlich als ein dem Gebet dienendes Buch. Dieser Aufschwung von Psalmenübersetzungen bis 1550 wurde einerseits durch eine gute Vertriebsmöglichkeit verursacht, andererseits durch die Beeinflussung von humanistischen Ideen. Die meisten Verdienste erwarb sich in dieser Hinsicht der polnische Theologe Walenty Wróbel. Seine Psalterübersetzung hatte in dem besprochenen Zeitabschnitt nicht weniger als 8 Auflagen.

Das ganze Neue Testament war in Polen in der genannten Zeitdauer nur einmal gedruckt worden. Es war eine wörtliche hebräische Transkription der von Martin Luther angefertigten deutschen Übersetzung des Neuen Testaments.

In Wroclaw, in der Offizin von Andrzej Winkler, erschienen einige Bearbeitungen des Evangeliums zum Gebrauch von Schülern der dortigen Schulen. Es waren protestantische Bearbeitungen.

In Krakow erschienen im Jahre 1533 "Die Paulinischen Briefe" in ungarischer Sprache. Es war das erste in Krakow ausschliesslich ungarisch gedruckte Buch. Dieser Druck entstand unter dem Einfluss der Reform des Erasmus, welche zur inneren Erneuerung der Kirche aufrief.

Neben dem oben erwähnten Walenty Wróbel hat sich ein Professor der Universitäten in Lovanium und Kraków, Johannes van der Campen, um die Bearbeitung der biblischen Bücher sehr verdient gemacht. Sein Kommentar zu den Paulinischen Briefen /an die Römer und Galater/ enthält bereits polemische Motive, welche die Doktrin von Martin Luther über die Rechtfertigung betreffen.